

УДК 343.1:343.13:341.231.14:355.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.33>

ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ, РИЗИКИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВОВОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Загородній Є.О.,

аспірант кафедри кримінальної юстиції ННІПП

Національної академії внутрішніх справ,

адвокат

ORCID: 0009-0007-4891-5938

Загородній Є.О. Гарантії забезпечення прав людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану: виклики, ризики та напрями вдосконалення гарантій правової захищеності в умовах воєнного стану.

У статті автор докладно розкриває сутність тимчасових обмежень конституційних прав і свобод громадян, що є закономірною реакцією держави на складні та надзвичайні умови, зокрема, ті обмеження, які цілком відповідають міжнародним нормам застосування надзвичайних повноважень під час воєнного конфлікту. У роботі детально досліджуються численні зміни, які були внесені до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема особлива увага приділяється статті 615, яка впроваджує спеціальні механізми та інструменти для забезпечення максимальної ефективності проведення слідчих дій саме в надзвичайних умовах ведення бойових дій.

Окремо в статті розглядається баланс між необхідністю оперативного і результативного розслідування кримінальних правопорушень та водночас забезпеченням гарантій прав людини, які є надзвичайно важливими навіть у період воєнного стану. Зокрема, висвітлюються складні виклики, що виникають у контексті продовження строків тримання під вартою без належного та своєчасного судового контролю, а також питання, пов'язані з делегуванням суддівських функцій керівникам прокуратури, що вносить певну неоднозначність у процедури правосуддя. Автор підкреслює численні проблеми, що мають місце через гостру кадрову нестачу суддів, значні логістичні складнощі, а також обмежений доступ до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та правничої допомоги в прифронтових регіонах, що значно ускладнює організацію та проведення ефективного правосуддя.

Стаття також ґрунтовно розглядає міжнародно-правові стандарти прав людини, які виступають як базовий і незмінний орієнтир для підтримання верховенства права навіть у надзвичайних і кризових обставинах воєнного часу. Автором запропоновано низку практичних рекомендацій, які спрямовані на дотримання фундаментальних принципів законності, об'єктивності та прозорості в усій процесуальній діяльності органів досудового розслідування, а також підкреслюється необхідність посилення ролі адвокатури та правозахисних інституцій у забезпеченні захисту прав людини. Окремо висвітлено актуальні законодавчі ініціативи, які мають на меті відновлення втрачених унаслідок воєнних дій матеріалів кримінальних проваджень, а також суттєве розширення права на безоплатну правничу допомогу, що є надзвичайно важливим кроком у сучасних умовах.

У висновках статті акцентується увага на нагальній необхідності гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, підвищення рівня професійної відповідальності правоохоронних органів і забезпечення ефективної та стабільної роботи судової системи. Все це спрямовано на збереження і захист прав людини, а також на підтримання верховенства права навіть у складних і кризових умовах воєнного стану, що є однією з ключових гарантій демократії та правової держави.

Ключові слова: воєнний стан, досудове розслідування, права людини, судовий контроль, Кримінальний процесуальний кодекс.

Zahorodniy Y.O. Guarantees of human rights protection during pre-trial investigation under martial law: challenges, risks, and directions for improving legal safeguards under martial law.

The author elaborates on the nature of temporary restrictions on constitutional rights and freedoms of citizens, which constitute a natural state response to complex and extraordinary circumstances. In particular, the restrictions discussed fully comply with international standards for the application of emergency powers during armed conflict. The paper thoroughly examines numerous amendments made to the Criminal Procedure Code of Ukraine, with particular attention to Article 615, which introduces special mechanisms and tools to ensure the maximum effectiveness of investigative actions specifically under the extraordinary conditions of active hostilities.

The article separately addresses the balance between the necessity for prompt and effective investigation of criminal offenses and, at the same time, the safeguarding of human rights guarantees, which remain critically important even during martial law. Specifically, it highlights the complex challenges related to the extension of detention periods without proper and timely judicial oversight, as well as issues associated with the delegation of judicial functions to prosecution leadership, which introduces certain ambiguities into judicial procedures. The author emphasizes multiple problems arising from acute judicial staffing shortages, significant logistical difficulties, and limited access to the Unified Register of Pre-Trial Investigations (URPI) and legal assistance in frontline regions, which considerably complicate the organization and conduct of effective justice.

The article also provides a thorough examination of international human rights standards, which serve as a fundamental and immutable guideline for upholding the rule of law even under extraordinary and crisis conditions during wartime. The author proposes a set of practical recommendations aimed at ensuring compliance with fundamental principles of legality, objectivity, and transparency throughout the procedural activities of pre-trial investigation bodies. The necessity of strengthening the role of the bar and human rights institutions in safeguarding human rights is also highlighted. Additionally, current legislative initiatives aimed at restoring case materials lost due to military actions, as well as significantly expanding the right to free legal aid—an especially important step in contemporary conditions—are discussed.

In conclusion, the article emphasizes the urgent need to harmonize national legislation with international standards, increase the professional responsibility of law enforcement agencies, and ensure the effective and stable functioning of the judicial system. All these efforts aim to preserve and protect human rights and uphold the rule of law even in the difficult and crisis circumstances of martial law, which remains one of the key guarantees of democracy and the rule of law.

Key words: martial law, pre-trial investigation, human rights, judicial control, Criminal Procedure Code.

Постановка проблеми. Введення воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року стало викликом для всієї правової системи, зокрема у сфері досудового розслідування. Цей особливий режим передбачає тимчасові, жорстко регламентовані обмеження конституційних прав і свобод, що потребує постійної адаптації законодавства та практики правозастосування. Така адаптація є складним завданням для будь-якої демократичної держави в умовах збройного конфлікту.

Воєнний стан в Україні продовжено до 5 листопада 2025 року, що підкреслює необхідність ефективного та стабільного функціонування правосуддя відповідно до національних і міжнародних стандартів та принципів верховенства права. Правова ситуація в умовах дії правового режиму воєнного стану характеризується не лише бойовими діями, а й динамічним нормативно-правовим регулюванням. Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України зазнає значних змін для врахування особливостей досудового розслідування в умовах воєнного стану, а законодавство постійно оновлюється для оперативного реагування на виклики війни.

Однак така динаміка може призводити до правової невизначеності для учасників процесу – від слідчих і прокурорів до адвокатів і громадян. Це ускладнює прогнозованість застосування норм і створює ризики для захисту прав людини, оскільки постійні зміни не завжди забезпечують стабільність гарантій. Враховуючи це, дослідження особливостей досудового розслідування в умовах воєнного стану є вкрай актуальним для розробки ефективних правових механізмів, що забезпечують баланс між безпекою держави і захистом прав громадян.

Мета дослідження – проаналізувати гарантії прав людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану та визначити напрями їх удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Питанню, щодо забезпечення прав людини під час досудових розслідувань присвячена низка праць вчених і дослідників. Зокрема, дане питання висвітлювали: Гурін О.Ю., Страшко О.П., Чіпець О.І., Шендрік Ю.В. та інші. Втім, в умовах триваючої агресії російської федерації окреслена тема потребує подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Введення воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року дозволило тимчасово обмежити конституційні права, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [4]. Ці обмеження є вимушеним кроком, що відповідає міжнародній практиці застосування надзвичайних повноважень у випадках загрози національній безпеці або життю нації.

Україна як сторона Європейської Конвенції з прав людини скористалася статтею 15 Конвенції, що дозволяє обмежувати права у випадку війни [2]. Важливо відзначити, що у заяві, поданій до Ради Європи 4 квітня 2024 року, Україна зменшила перелік обмежень порівняно з попередньою заявою 2022 року. Цей крок є показником зваженого підходу держави до обмежень прав. Він свідчить про прагнення України не лише адаптувати правову систему до надзвичайних умов, але й дотримуватися міжнародних зобов'язань та принципів верховенства права, уникаючи невинуватого звуження фундаментальних свобод. Така здатність до самокорекції та адаптації законодавства відповідно до міжнародних рекомендацій та реальних потреб є ключовою для збереження демократичних цінностей навіть у найскладніші часи [11].

Водночас Конституція та міжнародне право встановлюють абсолютні гарантії, які не підлягають скасуванню, зокрема право на життя, гідність, судовий захист, презумпцію невинуватості та заборону катувань. Ці непорушні права є основою верховенства права в Україні навіть у кризові періоди.

Переходячи від загальних правових основ до практичних аспектів, варто розглянути специфіку функціонування кримінального провадження в умовах воєнного стану.

В умовах воєнного стану кримінальне процесуальне законодавство України зазнало низки змін [9], спрямованих на забезпечення безперервності кримінального провадження та оперативного реагування на правопорушення в особливих обставинах, зокрема:

1. За відсутності технічної можливості доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) рішення про початок розслідування може бути прийняте дізнавачем, слідчим або прокурором із подальшим внесенням відомостей до реєстру при першій нагоді. Такий механізм спрямований на запобігання зупиненню процесу розслідування у випадку перебоїв у функціонуванні електронних систем.

2. Чинне законодавство допускає проведення огляду місця події до внесення відомостей до ЄРДР, за умови подальшого оформлення відповідних процесуальних документів. Крім того, у разі небезпеки для життя чи здоров'я понятих обшук може бути проведений без їхньої присутності, але з обов'язковою відеофіксацією. Дозволено проведення слідчих дій у нічний час (з 22:00 до 06:00), якщо цього потребує оперативна ситуація, зумовлена воєнними діями.

3. У разі неможливості здійснення повноважень слідчим суддею його функції тимчасово виконує керівник прокуратури. Така норма, хоча й має практичне значення для забезпечення невідкладного процесуального контролю, породжує науково-практичні дискусії щодо дотримання принципу поділу влади та незалежності суду.

4. Якщо суд не має можливості розглянути клопотання про продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, строк вважається автоматично продовженим до моменту фактичного розгляду справи, але не більш як на два місяці. Хоча така конструкція забезпечує неперервність застосування запобіжних заходів, вона суперечить міжнародним стандартам щодо обов'язкового судового контролю за обмеженням свободи особи.

5. Кримінальні провадження скеровуються до суду за територіальною юрисдикцією, що визначається місцем завершення досудового розслідування. Це дозволяє враховувати зміну географії діяльності правоохоронних органів та судів через бойові дії або окупацію окремих територій.

6. Майно або документи, вилучені й арештовані в межах кримінального провадження та втрачені внаслідок воєнних обставин, підлягають компенсації з боку держави у порядку, визначеному законодавством.

Таким чином, запроваджені під час воєнного стану процесуальні механізми мають подвійний ефект: з одного боку, вони забезпечують оперативність і безперервність досудового розслідування, з іншого – створюють потенційні загрози для реалізації конституційних прав і свобод, що потребує подальшого наукового аналізу та законодавчого вдосконалення.

Хоча ці зміни забезпечують оперативність під час війни, вони створюють напругу між гнучкістю правозастосування та традиційними гарантіями прав людини. Передача судових повноважень прокурору і автоматичне продовження тримання під вартою можуть послабити судовий контроль та збільшити ризики зловживань. Тому правоохоронці мають діяти з особливою відповідальністю, забезпечуючи чітке обґрунтування застосування виняткових норм, аби не порушувати фундаментальні принципи кримінального провадження.

Враховуючи виклики воєнного стану та необхідність забезпечення балансу між оперативністю розслідувань і захистом прав людини, важливо також звернутися до міжнародних стандартів у цій сфері. Міжнародні стандарти прав людини та міжнародне гуманітарне право (МГП) – це дві взаємодоповнюючі гілки міжнародного права, які діють під час збройних конфліктів. МГП, або право війни, покликане обмежити жорстокість бойових дій через принципи гуманності, розрізнення між комбатантами і цивільними, пропорційності та військової необхідності, забезпечуючи захист жертв конфлікту та контроль застосування сили [5].

Застосування статті 615 КПК України в умовах воєнного стану спрямоване на забезпечення оперативності розслідувань, однак породжує суттєві проблеми, що впливають на гарантії прав людини. Дозволені відступи від стандартних процедур – початок розслідування без внесення відомостей до ЄРДР через технічні обмеження, або передача повноважень слідчого судді керівнику прокуратури – створюють ризики неоднозначного тлумачення та зловживань. Верховний Суд неодноразово наголошував на необхідності чіткого обґрунтування таких відступів, інакше докази можуть бути визнані недопустимими, що підриває принципи законності та верховенства права. Водночас, продовження строків тримання під вартою до 216 годин без судового рішення та автоматичне продовження арешту на два місяці у випадку неможливості судового розгляду є суттєвим відхиленням від конституційних гарантій свободи і недоторканності. Хоч ці заходи й можуть бути виправдані надзвичайними обставинами, вони створюють ризики необґрунтованого тримання під вартою без належного контролю [10].

Варто звернути також увагу на порушення права на справедливий судовий розгляд. Проблеми з дотриманням розумних строків судового розгляду справ, нестача суддівських кадрів у судах першої та апеляційної інстанцій, а також втрата судових справ та процесуальних документів внаслідок бойових дій суттєво обмежують доступ до правосуддя. Розгляд справ щодо воєнних злочинів за процедурою *in absentia*, хоча й необхідний у певних випадках, створює додаткові складнощі у забезпеченні прав обвинувачених, зокрема на належне повідомлення [12].

Обмеження доступу до правової допомоги. Хоча система безоплатної правничої допомоги продовжує функціонувати, існують практичні перешкоди для її ефективного отримання. Це включає логістичні проблеми, особливо в прифронтових зонах, та складнощі з подачею адвокатських запитів, зокрема електронною поштою, що може затримувати отримання необхідної інформації [13].

Забезпечення гарантій прав людини під час досудового розслідування в умовах воєнного стану стикається не лише з викликами в законодавстві, а й із низкою інституційних та практичних перешкод. Ці проблеми, часто взаємопов'язані, значною мірою впливають на ефективність правового захисту.

Кадрові труднощі в судовій системі. Недостатня кількість суддів у судах першої та апеляційної інстанцій залишається основною перешкодою для реалізації права на судовий розгляд кримінальних справ у розумні строки. Ця проблема має не лише адміністративний чи організаційний характер – вона безпосередньо призводить до порушення базового права на справедливий судовий розгляд у розумний термін, передбаченого статтею 6 Європейської конвенції з прав людини [3] та статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [6]. Перевантаження наявних суддів спричиняє затримки в розгляді справ, що негативно впливає на права затриманих і потерпілих, а також підриває довіру до судової системи загалом.

Логістичні та технічні складнощі. Зміна територіальної підсудності, переміщення справ з окупованих чи прифронтових територій, а також обмежений доступ до ЄРДР та Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи ускладнюють процесуальну діяльність. Втрата судових справ і документів через бойові дії додатково обмежує можливість доступу до правосуддя та належного розгляду справ. Хоча ці проблеми є об'єктивними, вони потребують оперативного вирішення для мінімізації негативного впливу на права людини.

В Україні триває активна робота з удосконалення кримінального процесуального законодавства, що враховує виклики воєнного стану та міжнародні зобов'язання.

Законопроект № 11265 (прийнятий за основу 30 жовтня 2024) удосконалює процедури досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, матеріали яких знищені або втрачено через збройну агресію російської федерації, та встановлює механізм їх відновлення. Це відповідає рішенням ЄСПЛ у справі «Куроченко та Золотухін проти України» щодо порушення статті 6 ЄКПЛ [1].

Закон України № 4490-IX (чинний з 5 червня 2025) розширює права на безоплатну правничу допомогу, зокрема для засуджених [7].

Закон України № 4133-IX (опублікований 7 січня 2025) розширює коло осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, включно з потерпілими від злочинів на ґрунті ненависті. Набирає чинності через рік після припинення воєнного стану [8].

Для забезпечення належних гарантій прав людини, правоохоронні органи та прокуратура мають впроваджувати низку практичних рекомендацій, зокрема:

Суворе дотримання принципу об'єктивної неможливості. Слідчим та прокурорам необхідно суворо дотримуватися вимоги щодо обґрунтування «об'єктивної неможливості» для відступу від стандартних процесуальних норм, передбачених статтею 615 КПК України.

Посилення фіксації процесуальних дій. У випадках, коли слідчі дії проводяться без залучення понять, безперервний відеозапис є обов'язковим.

Ефективне розслідування порушень. Забезпечення невідкладного, ретельного та ефективного розслідування всіх повідомлень про катування та жорстоке поводження незалежними та неупередженими органами є імперативною вимогою міжнародного права.

Дотримання строків затримання. Неухильне дотримання 72-годинного строку для вручення письмового повідомлення про підозру з моменту затримання є критично важливим. У разі недотримання цього строку, особа підлягає негайному звільненню.

Забезпечення доступу до правової допомоги. Правоохоронні органи повинні активно інформувати затриманих осіб про їхнє право на адвоката та забезпечувати негайний доступ до нього з моменту затримання.

У період воєнного стану роль судової влади, адвокатури та правозахисних інституцій як механізмів стримувань і противаг стає критично важливою.

Судова влада. Суди мають забезпечувати право громадян на справедливий суд, дотримуватися принципу верховенства права та не допускати скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства. Критично важливим є вирішення проблеми нестачі суддівських кадрів.

Адвокатура. Адвокати відіграють ключову роль у забезпеченні права на захист та здійсненні контролю за дотриманням прав людини. Важливо забезпечити безперешкодний доступ адвокатів до клієнтів. Національній асоціації адвокатів України слід посилити моніторинг дотримання гарантій адвокатської діяльності.

Правозахисні інституції. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та громадські правозахисні організації є важливими механізмами контролю та захисту прав людини. Необхідно підтримувати їхню діяльність, забезпечувати безперешкодний доступ до місць несвободи та враховувати їхні висновки та рекомендації.

Висновки. Отже, в умовах воєнного стану в Україні правова система стикається з унікальними викликами, що вимагають гнучкого та відповідального підходу до гарантування прав людини під час досудового розслідування. Законодавчі зміни, зокрема стаття 615 КПК України, адаптують кримінальний процес до надзвичайних обставин, проте водночас породжують ризики правової невизначеності та потенційного порушення принципів верховенства права. Необхідно забезпечити баланс між оперативністю слідства та дотриманням конституційних і міжнародних стандартів щодо справедливого судового розгляду та захисту від необґрунтованого тримання під вартою. Відсутність належного судового контролю та розширення повноважень прокурора може ослабити механізми стримувань і противаг, що вимагає підвищеної професійної відповідальності правоохоронців. Усунення кадрових і технічних перешкод у судовій системі є ключовим для забезпечення безперервного доступу до правосуддя навіть у воєнних умовах. Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами сприятиме зміцненню демократичних цінностей і довіри суспільства до правосуддя. Ефективна реалізація цих заходів за участю судової влади, адвокатури та правозахисних організацій є запорукою збереження верховенства права і захисту прав людини в кризовий період, що сприятиме як національній безпеці, так і утвердженню правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/255127.html>.
2. Галів О., Свобода Р. Відступ України від Конвенції із прав людини. Що це означає і чи є «зрада» у діях влади. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vidstup-ukrainian-vid-conventions-z-prav/32927548.html>.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
4. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
5. Міжнародне гуманітарне право і конфлікти: основні принципи та сучасні виклики. «Консультант» Юридичний маркетплейс: послуги юриста онлайн – consultant.net.ua. URL: <https://consultant.net.ua/consultant-article/7358>.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на безоплатну правничу допомогу : Закон України від 05.06.2025 № 4490-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4490-20#Text>.
8. Про внесення змін до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу: Закон України від 05.12.2024 № 4133-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4133-20#Text>.
9. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>.
10. Процесуальні аспекти: проблемні питання досудового розслідування та судового провадження в умовах воєнного стану. ВЕРХОВНИЙ СУД. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/aktyal_pytanl_kks/2024_06_11_konferencia_voen_stan.
11. Україна скоротила перелік обмежень прав людини через воєнний стан. До Ради Європи подали заяву (оновлено). Бабель | Розповідаємо про політику, культуру і суспільство в Україні. Останні новини детально і неупереджено. URL: <https://babel.ua/news/106549-ukrajina-cherez-voyennyi-stan-timchasovo-obmezhuye-vikonannya-konvenciji-z-prav-lyudini-do-radi-yevropi-podali-zayavu>.
12. Rule of law and access to justice – Report on the Observance and Protection of Human and Civil Rights and Freedoms in Ukraine in 2022. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/en/verkhovenstvo-prava>.
13. Ukraine–Prison conditions. URL: <https://us.dk/media/tx1o42fe/ukraine-prison-conditions-2024.pdf>.